

УДК 72.03

Новгородов В.Є.,
*доцент кафедри архітектури
будівель і споруд та дизайну архітектурного середовища
Харківського національного університету
міського господарства ім. О.М. Бекетова*

ПЛАНУВАННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Анотація: на підставі архівних та бібліографічних джерел обґрунтовується реконструкція первісного планування в межах стін Харківської фортеці. Виконано план міста з розташуванням житлових кварталів, майдану, державних установ на період другої половини XVII сторіччя.

Ключові слова: Слобідська Україна, Харків, фортеця, план, XVII сторіччя.

Незважаючи на численні дослідження, виконані в різні часи, в арсеналі містобудівної науки досі відсутні картографічні матеріали по плануванню міст Слобідської України XVII сторіччя. Пізніші плани дають лише загальне усереднене уявлення про конкретні особливості і характерні риси містобудівної спадщини цього регіону в зазначений період. Такий стан не може бути визнано задовільним хоча б тому, що архітектура Слобожанщини має яскраво виражений індивідуальний характер, витoki якого закладалися саме в XVII сторіччі. Відсутні стародавні планувальні матеріали і по головному місту колишньої Слобідсько-Української губернії - Харкову.

Найбільш старий з планів міста, що дійшли до наших днів, знайдений автором, є першим з відомих на сьогодні. Його офіційно датовано 1740р. [1], хоча є підстави датувати його 1733р., але це тема окремої розвідки. Більш точним є відомий план 1742р. [2], який за якістю зйомки не поступається планам середини XIX сторіччя. Саме останній становить найбільший інтерес, тому що дає досить повну картину забудови, яка відбулася перед перепланування міста в 80-х рр. XVIII сторіччя.

Все ж і цей план, віддалений на дев'ять десятиліть від заснування міста, лише в більшій чи меншій мірі відображає початкове положення, але вичерпного уявлення дати не може. Виникає питання, чи є взагалі можливість відтворити початковий планувальний вигляд, не маючи більш давнього плану? Аналіз існуючого матеріалу, представлений автором, дає позитивну відповідь на це питання.

Найбільш повним і ретельним дослідженням по Харкову в початковий період його існування є відома праця Д.І. Багалія і Д.П. Міллера "Історія Харкова за 250 років його існування" [3]. Авторам цього фундаментального видання вдалося зібрати багатий архівний матеріал, що відноситься, зокрема, до будівництва Харківської фортеці в другій половині XVII - початку XVIII століть. Так вони наводять у своєму викладі зміст ряду описів, що характеризують розміри веж, прясел стін, описують головні внутрішні споруди [3, стр.27-28]. Ніскільки не применшуючи заслуги авторів, слід, однак, відзначити, що в аналізі використовуваних даних ними був допущений ряд помилок, що вказують на брак спеціальних архітектурно-містобудівних знань, що внесло деяку неточність в тлумаченні планувальної структури міста цього періоду. У подальшому, користуючись матеріалами зазначеної книги, ми в окремих, спеціально обумовлених випадках, даватимемо своє трактування тим фактичним даним, які в ній наводяться. Для повноти дослідження залучимо також підоснову плану Харкова 60-х років XVIII сторіччя. [4].

Первісна фортеця, власне "місто", була побудована в 1656р. на стародавньому городищі, що мало периметр 530 сажнів. І, хоча, будівництво велось під керівництвом і за кресленням чугуївського воєводи Гр. Спешнева, острог жителі вибудували за своїм "ізвичаєм" низький і рідкий [3, стор.17]. Тому, в 1656-1658 роках стіни фортеці були перебудовані за "московським зразком". Вона мала чотирикутну форму з 10 вежами, три з яких були проїжджими [3, стор.29]. Через Московську вежу проходила дорога на Москву, через Чугуївську - на Чугуїв і крізь ворота "на протоці" - до річки Лопань [3, стор.16]. Загальну довжину стін Д.І.Багалій визначає як суму прясел стін в 475 сажнів і приходить до висновку, що площа городища, що існувало раніше, використовувалася не в повному обсязі [3, стор.28].

На наш погляд більш ймовірним було б використати існуючі вже вали і всю площу ділянки, яку вони захищали. Очевидна дивина висновків Д.І.Багалія буде усунена, якщо до отриманої їм суми прясел стін фортеці додати ще і ширину 10 веж (приблизно 4 сажні на вежу), тобто близько 40 сажнів. Тоді загальна довжина периметра стін і башт фортеці складе 515 сажнів, що тільки на 15 сажнів менше окружності існуючого городища. Похибка цілком допустима (менше 3%), якщо мати на увазі, що вимірювання окружності стародавнього валу могли бути виконані з відхиленнями від його осі.

Спроба визначити тепер контури фортеці не приведе до успіху до тих пір, поки не буде з'ясовано питання з фактичним місцем розташування веж. Здавалося б для цього достатньо поєднати проїжджі вежі з відомими шляхами і все стане на свої місця. Саме в таку помилку впадає Д.І.Багалій, відводячи місце Московської вежі проти Московської вулиці, по якій проходила дорога на

Москву з кінця XVIII - початку XIX століть і не помічаючи, що при цьому Лопанська наугольна вежа стає наугольною до річки Харків, а Чугуївська вежа виходить до річки Лопань і не збігається з дорогою на Чугуїв. Помилка Д.І. Багалія полягала в тому, що дорога на Москву уздовж Московської вулиці виникла пізніше, а в XVII сторіччі р. Харків з цього боку фортеці мала два русла і створювала подвійну перешкоду для руху, до того ж долина її була заболочена, що унеможливлювало прокладку тут дороги. Це добре видно на виконаній нами зведеній схемі розвитку міста та місцевої гідрографії, що базується на плані 1742р. (рис.1), невідомого Д.І.Багалію. Спочатку ж Московська дорога йшла на північ і, природно, Московська вежа знаходилася з північного боку фортеці.

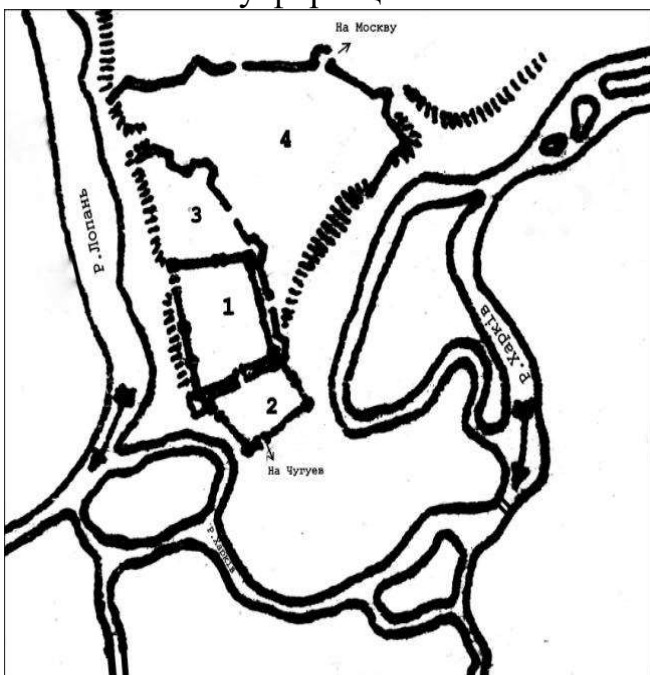

Рис. 1. Схема розвитку міських укріплень у XVII – початку XVIII сторіч з реконструкцією первісної гідрографії

Умовні позначення:

- 1–дерев'яна фортеця 1656-1658 р.р.
- 2– «острог» 1668 р.
- 3– земляна фортеця 1708-1709 р.р.
- 4– форштадт початку XVIII ст.

Тепер, поєднавши стіни (їх розміри взяті за вказаними описами) з крайкою гори, де розміщувалась фортеця, а проїжджі ворота «на протоці» в якості фіксуючого елемента накладемо на невеликій яр, що служив спуском до р. Лопань, отримаємо переконливе розташування первинних стін та башт, співпадаючих, до речі, з валами фортеці петровського часу (рис.2). Всі стіни були орієнтовані по сторонах світу, з півночі, заходу і півдня були ворота. Зі східного боку ворота в фортеці виникли тільки в XVIII сторіччі, коли відбулися великі зміни в гідрографії ділянки у підніжжя гори - змінилось русло річки, була осушена її заплава. Південні ворота і в XVIII сторіччі залишилися на колишньому місці.

Умовні позначення:

- ..... контур фортечних стін другої половини XVII ст.
 - - - - вулиці та квартали по плану 1742 р.
 ===== вали фортеці 1708-1709 рр.

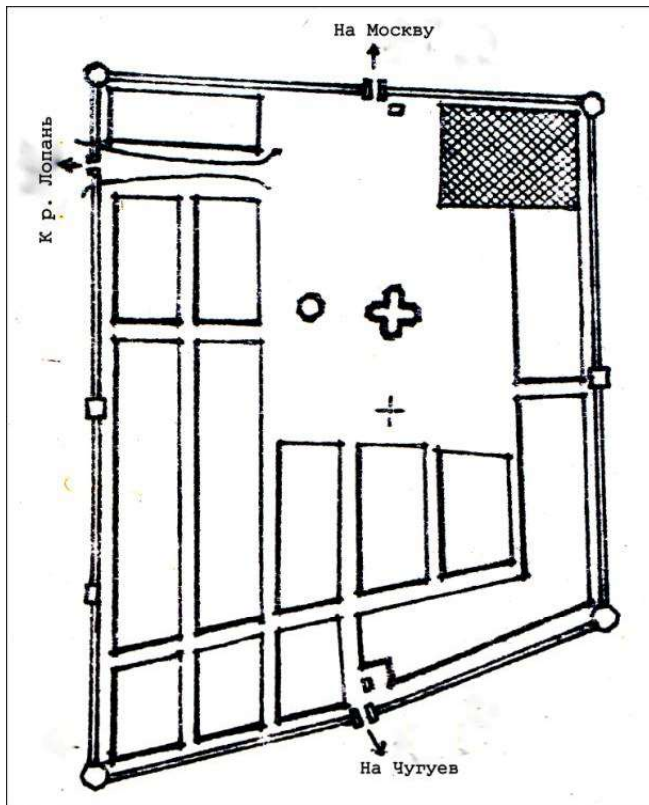

Рис. 3 Реконструкція плану Харківської фортеці у другій пол. XVII ст.

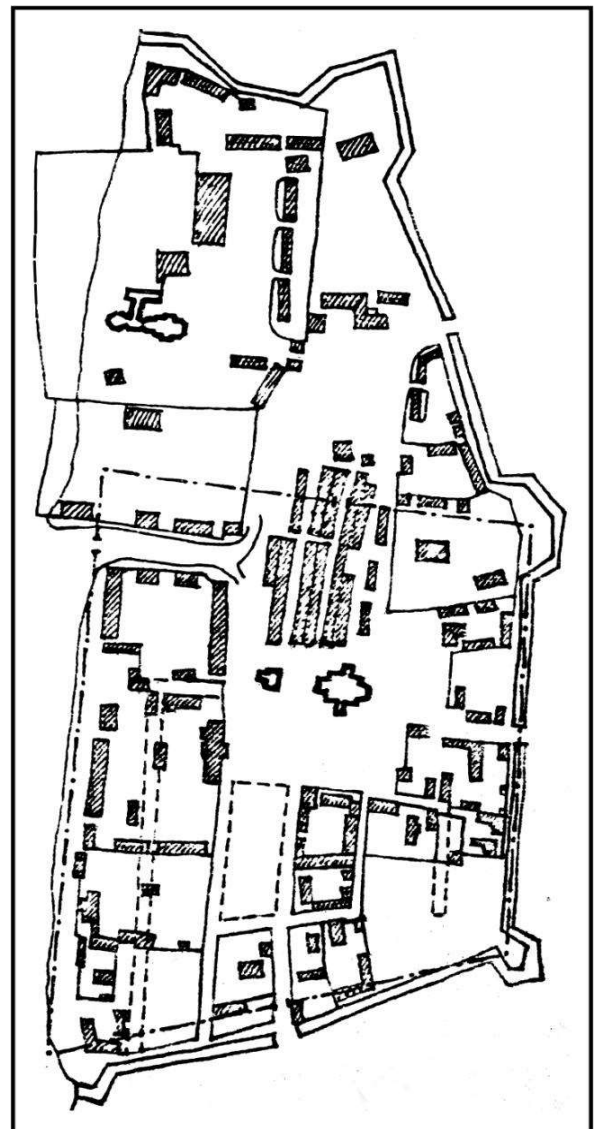

Рис. 2 Зведений план фортеці 1656 – 1658 рр., вуличної сіті 1742 р. та підоснови плану 1760-х років.

Поєднавши отриманий план в одному масштабі з планом 1742р. і підосною плану 1760-х років, отримаємо досить чітку картину, яка дозволяє з великим ступенем точності виконати реконструкцію вуличної мережі в середині фортеці на другу половину XVII сторіччя (рис.3). Для цього необхідно лише продовжити дві вулиці, які повинні були забезпечувати вільний доступ до західної стіни, де в Тайницький вежі знаходився колодязь для "осадного часу" [3, стор.28].

Вірність виконаної реконструкції побічно підтверджують дані перепису 1724 р., згідно з яким в парафію Успенського собору, що знаходився в фортеці,

входило 18 вулиць [5, стр242-243], що збігається з отриманою кількістю вулиць, на які вели виходи з дворів.

До отриманих результатів необхідно додати, що ширина кварталу в місті становила близько 12 сажнів (близько 25,6м), а ширина вулиць 5 сажнів (близько 10,6м). Такий вузький квартал, що дає довжину ділянки однієї садиби в 6 сажнів, може викликати сумнів, однак, якщо провести порівняння з Білгородом, якому в адміністративному відношенні підпорядковувався тоді Харків, то побачимо, що тут ділянки, які виділяються "служивим людям" в місті мали розмір 6х5 сажнів [6, стор.67], тобто збіг повний. Звичайно, для постійного життя такого простору було мало, тому в середині фортеці городяни майже не жили. Всі вони мали ділянки - "заїмки" за містом. Цей узаконений для слобідських поселенців привілей діяв аж до 1736р. [7, стор.3-4].

Як видно з виконаного нами реконструктивного креслення всі меридіональні вулиці в фортеці були паралельні, квартали мали правильну форму, близько чверті території фортеці займала площа з собором і дзвіницею. В північно-східному кутку знаходився "государев двор", де жив російський воєвода [3,стр.28]. Тут знаходились адміністративні будівлі, та споруди, де зберігались військові припаси. Двір за своїми розмірами дорівнював 22х26 сажнів і збігався з аналогічним двором воєводи у Білгороді [6,стр.67]. В 1724р. на площу виходив і двір козацького полковника Харківського полку [5, стор.242], логічно припустити, що це місце він займав і у XVII сторіччі.

Реконструйований таким чином план Харківської фортеці з великою ймовірністю відображає планувальну структуру міста в межах фортечних стін у другій половині XVII сторіччя і може бути використаний для аналізу його містобудівних особливостей в зазначений період.

Список використаних джерел:

- 1.Российский государственный военно-исторический архив, Ф.349,оп.41, д. 5396.
2. Российский государственный военно-исторический архив, Ф.349, о.41, д.5397.
3. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования, Т.1 – X., 1905.
4. Российский государственный архив СПб, Ф.3, о.23, д.416.
5. Историко-статистическое описание Харьковского кафедрального Успенского собора. –X., 1889.
- 6.Тверской Л.М. Русское градостроительство до конца 17 века. – Л.М.,1953.

7. Описание Слободско-Украинской Харьковской губернии, 1802. – Х.1889.

Аннотация

В статье на основании архивных и библиографических источников обосновывается реконструкция первоначальной планировки в пределах стен Харьковской крепости. Выполнен план города с расположением жилых кварталов, площади, государственных учреждений на период второй половины XVII века.

Ключевые слова: Слободская Украина, Харьков, крепость, план, XVII столетие.

Annotation

The article substantiates the original reconstruction plan within the fortress walls of Kharkiv on the basis of archival and bibliographical sources. City plan made by the author with the location of residential areas, squares, public institutions for the period of the second half of the XVII century.

Key words: Sloboda Ukraine, Kharkiv, fortress, city plan, XVII century.

УДК 72.025.4

Орленко М. І.,
канд. техн. наук,
президент корпорації “Укрреставрація”

УНІКАЛЬНІ МЕТОДИКИ ВІДТВОРЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МОЗАЇК

Анотація: в статті описуються унікальні методики відновлення давньоруських мозаїк в Софійському соборі в Києві. Розглядаються проблеми, пов'язані зі станом мозаїк, історія їх дослідження, послідовність реставраційних робіт.

Ключові слова: унікальні методики реставрації, мозаїки Софійського собору в Києві, відтворення.

На об'єктах реставрації в Україні застосовуються унікальні технології, які не мають аналогів в світі. Зокрема варто детально сказати про методики укріплення давньоруських мозаїк роботи з відтворення мозаїк за вцілілими фрагментами і архівними світлинами.

Унікальною пам'яткою русько-візантійської доби є мозаїки підбанного простору Софійського собору в Києві, які за своєю унікальністю можуть